

УДК: 78.091.4:061.1]:78.071.1/2(=16)(497.781)

УДК: 78.091.4:061.1]:793.3(=16)(497.781)

DOI:

ФЕСТИВАЛОТ „ОХРИДСКО ЛЕТО“ –ОТВОРЕНА СЦЕНА ЗА ИНТЕРКУЛТУРЕН ДИЈАЛОГ МЕЃУ СЛОВЕНСКИТЕ НАРОДИ

Наташа Диденко

Институт за национална историја,
Универзитет „Св, Кирил и Методиј“ во Скопје

Клучни зборови: „Охридско лето“, програмски содржини, словенски народи, музичко-сценски дела, класична музика, интеркултурен дијалог.

Резиме: Целта на трудот е да се претстави фестивалот „Охридско лето“ и неговата улога во создавањето на услови за продлабочување на интеркултурниот дијалог меѓу словенските народи во првата деценија на 21 век. Преку методите на: историско, аналитичко и дескриптивно истражување добиваме сознанија за тоа како се развива дијалог на сцената меѓу: уметничките дисциплини и меѓу националните и меѓународноетаблираните уметници –претставници на словенските култури, кои се јавуваат во улога на изведувачи на камерното и на симфониското творештво, но и во улога на солисти (музичари – инструменталисти) интерпретирајќи поголеми или помали музички форми од музиката со поголема уметничка вредност.

THE „OHRID SUMMER FESTIVAL“ –AN OPEN STAGE FOR INTERCULTURAL DIALOGUE BETWEEN THE SLAVIC PEOPLES

Наташа Диденко

Institute of National History,
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

Keywords: „Ohrid Summer Festival“, Program Contents, Slavic Peoples, Musical-Stages Works, Classical Music, Intercultural Dialogue.

Summary: The purpose of the paper is to present the „Ohrid Summer Festival“ and its role in creating conditions for deepening the intercultural dialogue between the Slavic peoples in the first decade of the 21st century. Through the methods of historical, analytical and descriptive research, we inquire into how a dialogue develops on stage between artistic disciplines, as well as between national and internationally established artists – representatives of Slavic cultures. They appear as performers of chamber and symphonic works, but also as soloists (instrumental musicians) interpreting larger or smaller musical forms of high artistic value.

Вовед

По Втората светска војна, во составот на Демократска Федеративна Југославија/Федеративна Народна Република Југославија, а подоцна Социјалистичка Федеративна Република Југославија (натаму: СФРЈ) започнува поинтензивниот развој на културните манифестации, односно на музичките фестивали, кои, според: концептот, програмата и содржината, се разликувале едни од други. Некои од нив биле посветени на: одреден музички жанр, епоха, композитор или пак биле проткаени со повеќе мултимедијални форми, кои барале обединување на креативни, уметнички, организациски потенцијали и сл.

По распаѓањето на СФРЈ, како резултат од прогласувањето на независност на: Словенија, Хрватска, Македонија и Босна и Херцеговина, фестивалите што дотогаш биле познати како промотори на југословенскиот простор и на југословенската култура, пред себе имале поставено одговорна задача како значајни промотори и афирматори со национален предзнак на: духовното, културното, нематеријалното и природното наследство пред себе и пред светот. Имено, организацијата на фестивалите била насочена од една страна кон продолжување на нивната програмска традиција и културна соработка, којашто била започната во времето на заедничкото живеење во рамките на СФРЈ, а од друга страна – кон создавањето на национален културен бренд во новосоздадените држави. Меѓу тие фестивали се вбројува и „Охридско лето“.

Богатството и разновидноста на фестивалските содржини, изразните и жанровските форми, анимираните простори и локации и присуството на домашни и странски уметници на едно место ни даваат можност за повеќе различни приоди во разгледувањето и анализата на фестивалот. Оттука, согледувајќи ги веќе објавените монографии,¹ критики и рецензии публикувани во весниците, во стручните списанија и во електронските медиуми, во чиј фокус се, главно, репертоарот на фестивалот и неговите уметнички достигања, добиваме сознанија дека фестивалот досега не е обработен подробно од аспект на неговата улога во создавањето услови за развој на интеркултурен дијалог меѓу припадниците на различни култури. Со оглед на тоа што поимот „интеркултурен дијалог“ за прв пат официјално се споменува во документите на Советот на Европа² на почетокот на првата деценија на 21 век (2003), кога впрочем била донесена Декларацијата на уметничките фестивали за интеркултурен дијалог (2007), кога била обележана и Европската година на

¹ Досега се објавени следните пет монографии: С., Чадиковска-Анастасова, Р., Ангеловска-Нолчева (2020) Фестивалска приказна: Охридско лето 1961 – 2020. Охрид: Фестивал „Охридско лето“; С., Čadikovska-Anastasovska. et al. (2010). 50 years Ohrid Summer. Festival Ohrid: Ohrid Summer Festival; П. Кузман и др. (2000). Фестивал: Охридско лето: 40 години. Охрид: Фестивал „Охридско лето“; С., Чадиковска-Анастасова, Т., Арсовски. (1990). Фестивал „Охридско лето“: 1961 – 1990. Охрид: Фестивал „Охридско лето“; Г., Старделов. (1985). Фестивал „Охридско лето“ : 1961 – 1985. Охрид: Фестивал „Охридско лето“.

² Станува збор за Декларацијата за интеркултурен дијалог и спречување на конфликти (*Declaration on Intercultural dialogue and conflict prevention*) која Советот на Европа ја донел во 2003 г., во Опатија (позната е и како Опатијска декларација (*Opatija Declaration*). Важно е да се напомене дека целта на Декларацијата е да ги дефинира средствата за да се промовира и заштити концептот културна демократија во сите форми на културна разновидност (Council of Europe, 2003). Во 2005 г., на Третиот самит на шефовите на држави и влади на земјите членки на Европската унија интеркултурниот дијалог е дефиниран како начин на промовирање на свеста, разбирање, помирување, толеранција, како и спречување на конфликти и постигнување на цврста интеграција и кохезија во едно општество. Истата 2005 г. усвоена е и Фаро Декларацијата за стратегија на Советот на Европа за развој на интеркултурниот дијалог (*Faro Declaration on The Council of Europe's Strategy for Developing Intercultural Dialogue*) (Council of Europe, 2008: 15).

интеркултурниот дијалог (2008) и кога бил отворен нов сценски простор на фестивалот (2001), со што станал уште поатрактивен за балканските учесници, во продолжение ќе биде проследена неговата улога во создавањето услови за продлабочување на интеркултурниот дијалог меѓу словенските народи на сцената во истоимениот период.

Зачетокот и развојот на фестивалот „Охридско лето“

Со одржувањето на концертот на оперската пејачка Ана Липша Тофовиќ³ во придружба на пијанистот Ладислав Перлдик⁴ на 4 август 1961 г. во црквата Св. Софија во Охрид е поставен

³ Ана Липша Тофовиќ (Сисак, Хрватска 1926 – Скопје, 2012) – оперска и концертна певица, мецосопран, првенка на Операта на МНТ. Во 1947 г. дебитирала во Загребската опера со улогата *Олга* во операта *Евгениј Онегин*. Во операта на МНТ дошла во 1948 г. како еден од нејзините основачи и останува до 1980 г. (Муратовски 2009: 801). Повеќе за нејзината музичка активност видете во: (Петровски, 1975).

⁴ Ладислав Перлдик (Сомбор, 1910 –?) – корепетитор на опери. По завршувањето на четиригодишното граѓанско училиште во родниот град во 1925 г., ја започнал својата музичка едукација самостојно. Со свирењето по хотелите во Сомбор (1927–1928), Белград, Суботица (1928–1931) и во Осиек (1931–1934) ја одржувал својата финансиска стабилност. На 19 февруари 1934 г. во Бгду го положил стручниот испит за водење на салонски оркестри пред комисијата од Одделот за уметност и литература при Министерството за просвета. Во периодот 1934–1940 г. водел салонски оркестар во Сараево но и продолжувал со свирењето по хотели во Нови сад и Осиек, Хрватска. Во 1941 г. принудно бил однесен на работа во нацистичкиот логор на ридот над градот Маутхаузен од каде што, во 1945 г., се вратил во Нови Сад, каде што свирел во ресторанот „Елит“ до 1947 г. По укажаната потреба за корепетитор во Српскиот народен театар (Српског народног позоришта) својата работа ја започнал на 15 октомври 1947 г., на чија должност, по сопствена волја, останал до 30 септември 1952 г. (В. В. Ладислав Перлдик. Енциклопедија Српског народног позоришта <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=8581> (датум на пристапување: 14.02.2025). Наредните години Л. Перлдик го среќаваме како корепетитор на фестивалите во Охрид како член на Новосадската опера (Кортошев, 1952: 4), но и на Македонскиот народен театар, како пијано-придружник на македонската оперска и концертна пејачка Марија Мирчов-Скаловска (Каравуково, Кралство СХС, 1929–Скопје, 2006) (Кортошев, 1953: 11), како хорски корепетитор на премиерната изведба на операта „Бал под маски“ од италијанскиот композитор Џузеппе Верди на 21 јуни 1955 г. (Ш., 1955: 10), операта *Лучија ди Ламермур*“ од италијанскиот композитор Гаetano Доницети со која е отворена оперската сезона во 1956 г. (Каракаш, 1956: 4).

камен-темелникот на музичко-сценската манифестација, која денес го носи името „Охридско лето“ (Anastasovska-Čadikovska, 2010: 21).

Имено, преку искажувањето на А. Липша Тофовиќ добиваме сознанија дека раѓањето на фестивалот настанало спонтано, а не според некој однапред направен план. Таа го има речено следното:

„По којзнае кој пат со сопругот Петар Стеванов Тофовиќ⁵ ја разгледувавме Света Софија. И одеднаш, во празната црква тој ме замоли да запеам нешто, било што... И самата бев воодушевена од прекрасниот тонски колорит во кој акустичните сводови на црквата го прекршија мојот глас... Идејата, што со години неодредено се јавуваше во летните разговори со нашите пријатели со кои редовно летувавме на Охридското Езеро, ми се чини се вообличи во тој момент... Наредните неколку дена целата група грозничаво работи. Едни ја составуваат и печатат програмата, други одат од човек до човек и „агитираат“ за присуство. Нарачани се ноти од Скопје, најден е еден стар клавијатура со искршена педала, повикан е Ладислав Перлдик. И еве не повторно во Света Софија... Неколку реда стоици не се доволни ни за половина публика која стои и во предворјето... “ (Митревска, 1971: 8).

На концертот, покрај музичките композиции од италијанските композитори Алесандро Страла, Џоакино Росини и германските композитори Георг Ф. Хендл, Волфганг А.

⁵ Петар Стеванов Тофовиќ (Тетово, 1920 – Скопје, 1990) – неврохирург и редовен професор на Медицинскиот факултет во Скопје. Основач на Неврохирурското одделение и на неврохирургија во Македонија во 1959 г. Се занимавал со невротраума и ја создал неврохируршката школа. Во периодот 1959 – 1984 бил директор на Неврохируршката клиника во Скопје (А., Ставридис. (2009) Тофовиќ Петар Стеванов. Ристовски, Б. (Ред.). Македонска енциклопедија т. 2. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите (натаму: МАНУ), 1499.

Моцарт и Лудвиг в. Бетовен, централно место на програмата било резервирано за операта „Орфеј“ од германскиот композитор Кристоф В. Глук (Чучков, 1961: 4).

Перманентниот организациски растеж на фестивалот започнал во следната 1962 г. По верификацијата на првите впечатоци, кога со настапите на А. Липша Тофовиќ, Владимир Ружѓак,⁶ Словенечкиот октет и Мартина Аројо,⁷ која всушност е и првиот уметник од друг континент што зел учество на фестивалот (Анастасова-Чадиковска, 2000: 29), се потврдило дека Св. Софија претставува катедрален црковен храм на вокалната уметност, односно на музичките празнувања воопшто (Старделов, 1995: 28–29). Така, до крајот на 1963 г., во организација на тогашната Концертна дирекција во Скопје и во Општината на град Охрид, според предложената програма од советодавното тело, а предводена од П. С. Тофовиќ, манифестацијата го добила своето име „Охридско музичко лето“ (Анастасова-Чадиковска; Нолчева-Ангеловска, 2020: 26).

На 4 март 1964 г. била формирана Дирекцијата на Фестивалот, со што се потенцирала и неговата програмска самостојност и отворањето можности за организациона креативност (Анастасова-Чадиковска, 2000, 30). За прв директор бил именуван писателот и културниот работник Миле Волкановски (Тодорчевска, 2004: 479), кој две децении работел со фестивалот, регистриран како формална организација од областа на културата и уметноста. Истата година започнува и Летната музичка академија⁸ во Охрид – семинари и мајсторски курсеви по одделни инструменти, раководени од светски имиња од сферата на музичката репродуктивна уметност и педагогија (Чанакевиќ, 2000: 21). Меѓу нив се вбројувале еминентни професори по виолончело (Елефтерио Папаставро од Грција, Андре Навара од Франција и Михаил Е. Хомицер од Харков, Сојуз на Советските Социјалистички Републики), по пијано

⁶ Владимир Ружѓак (1922, Загреб – 1987, Загреб) – хрватски соло пејач (баритон), музички педагог, композитор и режисер.

⁷ Мартина Аројо (1937, Њујорк) – американска соло пејачка (сопран),.

⁸ Во почетокот од четвртата деценија Летната музичка академија била трансформирана во Летен музички камп (Чанакевиќ, 2000: 117).

(Жан-Пјер Бланшар од Франција, Алдо Чиколони од Италија, Икуко Ендо од Јапонија, Јаков В. Флиер од Русија и Арбо Валдма од Естонија), по виолина (Стефан Руха од Романија, Леонид Коган и Евгенија Чугаева од Русија) и по соло-пеење (Октав Енигареско од Романија и Ѓино Бечи од Италија) (Чанакевиќ, 2000: 117). Ценејќи го мислењето на плодниот научен работник, книжевен критичар, филозоф и академик Георги Старделов „низ нивните мајсторски раце минале генерации изведувачи што наредните години и децении стануваат изведувачки ’рбет на врвните светски музички сцени“ (Старделов, 1995: 33).

Низ годините програмската содржина на фестивалот се менувала, по што одредени програми од една страна се отстранувале (поетско-музичките вечери) или пак се намалувале („оф-програмата“ во која биле вклучени солисти и ансамбли од областа на рок, етно и џез-програмата, настапите на фолклорни ансамбли и сл.). Од друга страна пак се вклучувале нови програмски содржини во кои биле застапени Театарските претстави (1964); Подиумот за млади⁹ (1973) – организиран во соработка со македонската¹⁰ и југословенската¹¹ Музичка младина; новоформираниот Камерен оркестар на музичката младина на Македонија, на чело со Фимчо Муратовски¹² (1986); полноќните настапи на „Интерарт“ – недела на модерен балет, раководена од Рисима Матевска Рисимкин¹³ со домашни изведувачи, како и гости од: Бугарија, Грција, Србија, Црна Гора, САД, Франција и сл.

⁹ Во 1995 г., Подиумот за млади добива една нова, меѓународна димензија, а веќе од 1997 г. е трансформиран и е вклучен во рамките на официјалната програма на Фестивалот (Чанакевиќ, 2000: 120).

¹⁰ Македонската музичка младина е основана во 1964 г. во Скопје („Културно просветна заедница на Скопје, без пагинација).

¹¹ Југословенската музичка младина е основана во 1954 г. во Белград (Повеќе за основањето и за развојот на Југословенската музичка младина видете во: Vuljevič, Rakovič, Bišćan, 1984).

¹² Фимчо Муратовски (Скопје, 1931) – македонски диригент (Повеќе видете во: Анастасова-Чадиковска; Нолчева, 2010).

¹³ Рисима Матевска Рисимкин (Тетово, 1963) – македонска балерина и кореограф.

За значењето на оваа музичко-сценска манифестација ни кажува и фактот дека од 1972 г. била под покровителство на Собранието на Република Македонија. Тоа дало придонес, од следната 1973 г., да се започне со процесот на потпишување на самоуправни спогодби за финансирање на фестивалот со работни организации од цела Македонија (Анастасова-Чадиковска; Нолчева-Ангеловска, 2020: 47). Следната, 1974 г., фестивалот „Охридско лето“ стекнал статус на „Манифестација од посебен интерес на југословенско ниво“, што давало големи можности за финансирање при размени на поголеми ансамбли – музички и театарски од сите југословенски центри (Анастасова-Чадиковска; Нолчева-Ангеловска, 2020: 49). Високите уметнички вредности фестивалот ги потврдил и ги заокружил во 1994 г. кога станал член на Европската асоцијација на фестивали (EFA)¹⁴, која, од нејзиното основање во 1952 г., развива соработка со афирмирани уметници од различните европски земји, а денес – и од другите континенти. Во 90-тите години од XX век е значајно да кажеме дека во програмата значително бил зголемен бројот на македонските изведувачи и композитори, во чест на одбележувањето на 50-годишнината од Сојузот на музичките уметници на Македонија и од Сојузот на композитори на Македонија (Kolovski, 2010: 165).

Година за година, фестивалот „Охридско лето“, како што има речено претседателот на Општинското собрание на Охрид, а подоцна и долгогодишен претседател на фестивалот, Љубен Баткоски, „продолжително и инспиративно ја вршел својата благородна мисија на размена на вредните постигања на уметниците и културите на разни земји, која води кон збогатување на духовните вредности“ (Батковски, 1975). Фестивалот соочен со сите предизвици пред него и по заокружувањето на шестата деценија од своето постоење продолжува да го остварува континуитет на своето културно живеење, настојувајќи програмската концепција да биде израз на

¹⁴ Повеќе видете на: Festival Association: Ohrid Summer Festival, <https://www.european-festivals.eu/members?q=Ohrid%20Summer> (датум на пристапување: 19.02.2025)

дострелите на македонската култура во чекор со постигнувањето на културите на другите народи на Балканот и во светот.

Фестивалот „Охридско лето“ – сцена за испреплетување на словенските култури

Почетокот на XXI век за фестивалот „Охридско лето“ претставувал симбол на надеж за музички, културен и уметнички прогрес. Меѓутоа, сложените политички и општествени случувања во Македонија, за жал дадоа придонес фестивалот да се соочи со неочекувани и со непожелни тешкотии. Воениот конфликт во нашата држава, кој започна во јануари, а заврши во ноември во 2001 г. предизвикал многу оправдани откажувања и отсуства на меѓународно афирмирани уметнички имиња (Kolovski, 2011: 224). Сепак, и покрај тоа фестивалот – говорејќи на единствениот јазик во универзумот –јазикот на музиката во 2001 г. обезбедил континуитет со доволен број домашни и меѓународно релевантни имиња, кои се појавиле на сцената (Kolovski, 2011: 224). Она што е важно да се забележи е дека за разлика од периодот на СФРЈ кога меѓународната соработка била вообичаена и редовна појава на фестивалот, денес има потполно поинакво значење. Пред сè програмските содржини се интерпретирани од уметници, кои доаѓаат од други земји како репрезенти на културата на својата држава, а не од другите републики на иста држава. Во тој контекст, следејќи го развојот на: програмските содржини, организацијата и промоцијата на најстарата македонска музичко-сценска манифестација низ годините, добиваме сознанија дека на охридските сцени се среќаваат припадници на различни култури (Србија, Бугарија, Турција, Албанија, Грција, Русија, Украина, Полска, Чешка, Словенија, Хрватска и др.), кои, преку интерпретирањето на различните уметнички дисциплини на сцената, создаваат можности за испреплетување на нивните култури и истовремено услови за развој на интеркултурен дијалог.

Во согласност со Декларацијата на уметничките фестивали за интеркултурен дијалог (Arts Festivals' Declaration on Intercultural Dialogue), која е потпишана во Љубљана, во

Словенија, на 8 јануари 2008 г. од страна на 22 европски фестивали, меѓу кои се вбројува и „Охридско лето“ (Art Festivals' Declaration, 2008: 12): „фестивалите се важно место за поттикнување и развивање на интеркултурен дијалог, бидејќи на нив се среќаваат припадници на различни култури кои комуницираат преку јазикот на уметноста“.¹⁵

Врз основа на горенаведеното, музикологот Јелена С. Арнаутовиќ има развиено теоретски модел, кој овозможува да се анализираат предусловите за создавање на интеркултурен дијалог на сцената низ три нивоа: 1) на едно или на повеќе изданија на фестивалот; 2) на одреден програмски сегмент и 3) на одделни музички или уметнички дела, коишто се изведени на фестивалот (Арнаутовиќ 2014: 66). Врз основа на посочените нивоа, таа ги наведува и параметрите врз кои се воспоставува интеркултурен дијалог на сцената. Тоа се: Дијалози на класична, популарна и традиционална фолклорна музика; Дијалози на уметнички дисциплини; Елементи на празници и карневали и Дијалози на национална и етничка култура (Арнаутовиќ 2014: 67).

Во контекст на нашиот интерес, во продолжение, преку анализата на фестивалските компоненти и активности, како што се: подготвителниот процес за изведба на музичките дела, сценската интерпретација на репертоарот и рецепцијата на публиката (следење и реагирање на музиката), во првата деценија на XXI век ќе согледаме како се развива дијалог на сцената меѓу: уметничките дисциплини и меѓу националните и меѓународностаблираните уметници – претставници на словенските култури, кои се јавуваат во улога на изведувачи на камерното и на симфониското творештво, но и во улога на солисти (музичари – инструменталисти) интерпретирајќи поголеми или помали музички форми од музиката со поголема уметничка вредност.

¹⁵ Повеќе видете на: Arts Festivals' Declaration on Intercultural Dialogue. (2008). URL: <https://ifacca.org/news/2008/12/02/arts-festivals-declaration-intercultural-dialogue/> (датум на пристапување: 22.02.2025)

Мултимедијалниот концепт на фестивалот „Охридско лето“ и развојот на интеркултурен дијалог

Мултимедијалната фестивалска програма во првата половина на XXI век има понудено нови, свежи и премиерни проекти. Во согласност со анализата на вечерните програми на фестивалот „Охридско лето“, претставниците на словенските култури во најголем број биле застапени во делот на музичката програма (солистички, камерни и симфониски концерти, оперски, балетски и театарски претстави). Составен дел на програмата биле и: изложбите, мјузиклите, оф и алтернативната програма, кои даваат поинаква слика на целокупната организација и ги задоволуваат потребите на оние посетители со поинаква музичка естетика.

Примената на мултимедијалната програмска содржина на фестивалот овозможува собирање на повеќе музичко-уметнички изведувачи, кои, преку обединувањето на различните уметнички дисциплини, создаваат услови за почеток и за развој на интеркултурен дијалог. Во контекст на нашиот интерес би ги споменале музичко-сценските дела (мјузикли)¹⁶, во кои актерите и музичките интерпретатори – претставници на словенските народи – различните емоционални аспекти на продукцијата: хумор, патос, љубов, лутина – како и самата приказна на сцената, ги пренесувале преку зборови, музика и танц.¹⁷ Имено, преку примената на овие компоненти меѓу актерите и музичките

¹⁶ Првото постојано дело за кое можеме да кажеме дека има директно влијание врз создавањето и развојот на мјузиклите била „Операта на просјакот“ (The Beggar's Opera) од англискиот поет и драматург Џон Геј (John Gay). Премиерно била изведена во 1728 г. во театарот Линколн Ин Филдс во Лондон. Позната по својот сатиричен поглед на политиката и општеството операта била поттик за појавување на повеќе мјузикли на американските сцени во раните 1800 години (Видете повеќе на: John, Kenrick. Musicals on stage: A capsule History. The cyber encyclopedia of musical theatre, film and television. URL: <https://www.musicals101.com/stagecap.htm> (датум на пристапување 23.03.2025).

¹⁷ Musical Theatre. New world Encyclopedia. URL: https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Musical_Theater (датум на пристапување 23.03.2025).

интерпретатори се создавале услови за развој на интеркултурен дијалог. Меѓу нив се вбројуваат: првиот македонски мјузикл „Чија си“,¹⁸ во продукција на Универзалната сала – Скопје, кој премиерно бил изведен на 16 јули 2004 г. во македонскиот православен храм „Св. Климент Охридски“ во Охрид (Вечерна програма, 2004: 13). Текстот за музичко-сценското дело е работено според истоимениот драмски текст¹⁹ на македонскиот писател и дипломат Сашко Насев (1966, Кочани),²⁰ а по музика на 20-ина музички хитови на познатиот македонски композитор, пејач, аранжер и музички продуцент Славе Димитров.²¹ Драматуршката адаптација и режијата биле поставени од Виолета Цолева (1951, Скопје – 2013, Скопје)²², кореографијата – од страна на кореографката и професорката по современ танц – Гордана Деан Поп Христова, сценографијата – од Валентин Светозарев, музичките аранжмани и музичката продукција – од Дарко Димитров и костимографијата од Розе Трајчевска-Ристоска. Во изведбата на мјузиклот биле вклучени: македонските театарски, филмски и телевизиски глумци: Драган Спасов-Дац (1963, Скопје),²³ Васил Зафирчев (1980, Велес), Дејан Лилик (1974,

¹⁸ Мјузиклот е именуван според македонскиот евергрин „Чија си“. Песната за првпат е објавена на Фестивалот на забавни мелодии „Скопје 71“, во изведба на С. Димитров со придружба на фестивалскиот оркестар – Квартет „Адмира“ (лична аудиоархива на авторката: грамофонска плоча „Фестивал на забавни мелодии „Скопје 71“. Југославија: Продукција на РТВ Скопје и Продукција РТБ).

¹⁹ Со драмата „Чија си“ Сашко Насев има влезено во македонскиот драмски и театарски драмски простор. Една од значајните новини на нејзината тема, како и во другите негови драмски тесктови е непретенциозната слика на обичниот човек, во клучните моменти од општествениот живот, какви што се: смртта на Јосип Броз Тито, скопскиот земјотрес, војните во поранешните југословенски простори, времето на изборите и др. (Повеќе видете во: Насев, 2012.)

²⁰ Видете повеќе во: Киро, Камберски. (2009). Насев Сашко. Ристовски, Б. (Ред.). Македонска енциклопедија т.2. Скопје: МАНУ, 1022.

²¹ Текстот на песната „Чија си“ е пишуван од страна на Благој Стефановски (лична аудиоархива на авторката: грамофонска плоча „Фестивал на забавни мелодии „Скопје 71“. Југославија: Продукција на РТВ Скопје и Продукција РТБ).

²² Видете повеќе во: Ристо, Стефановски. (2009). Цолева Виолета. Ристовски, Б. (Ред.). Македонска енциклопедија т.2. Скопје: МАНУ, 1640.

²³ Видете повеќе во: Ристо, Стефановски. (2009). Спасов Драган (Дац). Ристовски, Б. (Ред.). Македонска енциклопедија т. 2. Скопје: МАНУ, 1402.

Скопје),²⁴ Ѓокица Лукаревски (1951, Скопје),²⁵ Славица Ковачевиќ-Јовановска, Александра Пешевска, Петар Мирчевски (1956, Крушево)²⁶ и Петар Арсовски (1945, с. Мокрени, Велешко).²⁷ Составен дел од изведувачите на мјузиклот биле и: доајенот на македонскиот балет Екрем Хусеин (1943, Скопје – 2018, Скопје),²⁸ македонската уметничка Калиопи Букле (1966, Охрид), која, покрај извонредните вокални способности во рамките на поп-музиката, изведува и компонира музика за: филм, театар и балет; ученици од Средното музичко балетско училиште во Скопје, танчери од танцовиот клуб „Ритам Плус“ и од балетското студио „Ребис“ (Вечерна програма, 2004: 13).

Истата година, на 30 јули, на сцената на Долни Сарај бил изведен и еден од најатрактивните Бродвејски мјузикли во два чина – „Бакни ме, Кејт“, напишан од страна на американскиот композитор Кол Портер. Либретото на мјузиклот е создадено од страна на холивудските сценаристи Бела и Семјуел Спевак во 1948 г.²⁹ Мјузиклот бил режиран од страна на српскиот сатиричар и поет Димитрие Јовановиќ, а изведен од страна на српскиот театар „Теразије“ (Вечерна програма, 2004: 41) – основан како „Хумористичен театар“ во 1949 г. од страна на Собранието на град Белград.³⁰ Мјузиклот, кој денес претставува еден од

²⁴ Видете повеќе во: Ристо, Стефановски. (2009). Лилик Дејан. Ристовски, Б. (Ред.). Македонска енциклопедија т.1. Скопје: МАНУ, 798–799.

²⁵ Видете повеќе во: Ристо, Стефановски. (2009). Лукаревски Ѓокица. Ристовски, Б. (Ред.). Македонска енциклопедија т. 1. Скопје: МАНУ, 809.

²⁶ Видете повеќе во: Ристо, Стефановски. (2009). Мирчевски Петар. Ристовски, Б. (Ред.). Македонска енциклопедија т. 2. Скопје: МАНУ, 961–962.

²⁷ Видете повеќе во: Ѓоко Кузмановски. (2009). Арсовски Петар. Ристовски, Б. (Ред.). Македонска енциклопедија т.1. Скопје: МАНУ, 88.

²⁸ Видете повеќе во: Емилија, Ципунова. (2009). Хусеин Екрем. Ристовски, Б. (Ред.). Македонска енциклопедија т.2. Скопје: МАНУ, 1593.

²⁹ Peter, Royston. Kiss Me, Kate: The Love Connection (originally published in Center Stage Magazine, Winter, Spring 2002). URL: <https://www.portwashington.com/moveweb/Guidewrite/kissmekate.html> (датум на пристапување: 20.03.2025).

³⁰ Театарот Теразија во 1954 г. бил преименуван во „Белградска комедија“ – име под кое опстојувал до 1959 г. Со спојувањето со Белградскиот драмски театар во 1959 г. го добил името „Современ театар“ а во 1972 г. повторно бил преименуван во „Белградски театар“. Во театарската сезона 1975/1976 г. се

најпопуларните музичко-сценски жанрови во светот, на програмата на „Охридско лето“ бил застапен и во програмата за одбележување на 45-јубилејно издание на фестивалот (Иванова, 2005, 16). На 25 јули во 2005 г. во кореографија на Џастин Шервуд, со солистите В. Каменица, Е. Оца и Г. Васо од театарската компанија „Мјузикл“ од Албанија бил изведен мјузиклот „Еден век Бродвеј“ на сцената на Долни Сарај (Вечерна програма, 2005: 24).

Оттука можеме да кажеме дека преку спојот на различните уметнички дисциплини вклучените театарски, филмски, телевизиски и музички уметници – претставници на словенските народи – умешно ја раскажувале приказната на мјузиклите. Имено, преку изведбата на популарната музика, во интерпретација на солисти или на поголеми камерни и оркестарски состави, танцови секвенции, сценски спектакли и прекрасни костуми (Jelošić, 2021: 26), мјузиклите давале можност во публиката, покрај посетителите љубители на музиката со поголема уметничка вредност, да присуствуваат и претставници на други културни модели, кои, своите позитивни впечатоци од изведбата на настаните, отворено ги искажувале преку: ракоплескање, пеење, смеење и сл. (Арнаутовић 2014: 74). На овој начин посетителите љубители на музиката со поголема уметничка вредност, потенцијално се запознавале со други уметнички содржини од оние на кои била навикната, како и со припадниците на другите културни модели. Со други зборови можеме да кажеме дека со привлекувањето на различен тип посетители се создавале услови за размена на вредностите меѓу: посетителите, вкусовите и искуствата, со што се создале услови за развој на интеркултурен дијалог (Арнаутовић 2014: 86).

Улогата на музичарите изведувачи – припадници на различни национални култури во интеркултурниот дијалог на фестивалот „Охридско лето“

„Охридско лето“ и во првата деценија на 21 век ја продолжил долгата богата традиција на концертите на широката

осамостоил и го добил сегашното име „Театар Теразија“ (Повеќе видете во: Недељковић, Њежић и др., 2009).

лепеза на класичната музика. Интернационалниот карактер на фестивалот отворил врата за: средба, запознавање и меѓусебна соработка на музичарите изведувачи – припадници на различни национални култури. Предусловите за почеток на интеркултурниот дијалог меѓу уметниците учесници се создавале уште при подготвителниот процес на камерното музичко творештво, кое, поради својата специфичност и сложеност, како посебен предмет, се изучува на Факултетите за музичка уметност ширум светот.

Во согласност со нашиот интерес, во продолжение ќе се задржиме на оние музичари изведувачи и музички композитори, кои биле интерпретирани и компонирани од страна на претставниците на различни словенски култури. Оттука, за реализираните камерни концерти на Охридската сцена музичарите изведувачи – припадници на различните национални култури, покрај индивидуалните вежбања и совладување на нотниот материјал, имале и бројни заеднички проби на кои создавале предуслови за интеркултурен дијалог меѓу себе. Според моето повеќегодишно музичко-камерно искуство, при совладувањето на музичките дела од областа на камерното творештво, музичарите изведувачи се запознаваат подобро меѓу себе, се прилагодуваат едни на други, воспоставуваат дијалог меѓу себе, ја развиваат стилската интерпретација на репертоарот, усвојуваат нови елементи карактеристични за претставниците на друга словенска култура и ги усовршуваат елементите на камерното музицирање: тонско и динамичко нијансирање, фразирање, артикулација, агогика, ритмичка усогласеност и сл.

Меѓу тие музичари уметници – претставници на различните словенски култури, кои, пред сценската интерпретација на определениот репертоар, веќе имале создадено предуслови за интеркултурен дијалог на сцената, се вбројуваат: камерниот оркестар „Жорж Енеску“, кој, во соработка со солистите Андра Петровици (виолина) и Марин Казаку (виолончело), од Романија, Олег Кондратенко, Љубиша Кировски, Владимир Костов и Невена Јосифова (виолини), од Македонија подготвувал музички композиции од европските композитори на класична музика, но

и дела од романискиот композитор Жорж Енеску и од македонскиот композитор Томислав Зографски³¹ (Вечерна програма, 2001: 48). При нивниот подготвителен процес под диригентската палка на Јонеско Галати, од Романија, музичарите изведувачи, како репрезенти на својата култура, остварувале комуникација, разменуваале ставови и гледишта, особено при совладувањето на делата специфични за нивната национална култура и традиција (усвојување на елементи карактеристични за „другата“ култура (на пример, специфичен стил на изведување). По завршените подготовки концертот бил реализиран на 15 август во 2001 г. во црквата Св. Софија. Впрочем, со овој концерт, кој, според македонската новинарка и музичка рецензентка Ангелина Димоска (1975, Скопје) е оценет како еден од топ-настаните на фестивалската програма“, било затворено 44. издание на „Охридско лето“ (Димоска, 2004: 16).

Исто така и на 23 јули 2008 г. била реализирана соработка помеѓу уметници –припадници на различни национални култури. Во центарот за култура „Григор Прличев“ под диригентската палка на Свилен Симеонов, од Бугарија биле интерпретирани класични и етно-цез композиции од страна на оркестарот „Синфониета“ со солистите Теодосиј Спасов (кавал), Ива Лубиминова (флејта), Бугарија и Влатко Стефановски (гитара), од Македонија. На репертоарот биле застапени дела од европските класични композитори, но и од македонскиот композитор Трајко Прокопиев³² и бугарскиот композитор Т. Спасов (Вечерна програма, 2008). Концертот ја има достигнато кулминацијата со интерпретацијата на Суитата во етно-цез стил од Т. Спасов, кој настапил заедно со В. Стефановски. Првиот дел од Суитата бил заокружен со интересно соло меѓу имажинативниот јазик на изразување на солистот Т. Спасов и ударните инструменти. Наизменичните солистички настапи на В. Стефановски и Т. Спасов посебно дошле во израз во вториот дел на Суитата и биле технички и музички брилијантни. Во суштина

³¹ Повеќе за животот и за делото на Т. Зографски (1934, Скопје –2000, Скопје) видете во: Коловски, 2000.

³² Повеќе за животот и делото на Т. Прокопиев (1909, Куманово –1979, Белград) видете во: Диденко, 2023: 190–195.

тие пред публиката оставиле впечаток на одлична двојка која преку остварувањето на интеркултурен дијалог креирала „оригинално, свежо реинтерпретирање на балканскиот фолклор“ (Жабева Папазова, 2008: 16).

Фестивалот, за да го привлекува вниманието на локалното население во својата програмска содржина, имал вклучено и домашни уметници, кои, на својот репертоар, го имале вклучено македонското камерно музичко творештво. Меѓу нив се вбројуваат: хорот „Развигорче“, кој на 1 август 2003 г. под раководство на Запро Запров (1947, с. Пиперево, Струмичко)³³ во црквата Св. Софија ги извел делата од: Димитар Златанов Градоборски,³⁴ Властимир Николовски,³⁵ Тодор Скаловски,³⁶ Драгослав Ортаков,³⁷ Драган Шуплевски,³⁸ Ристо Аврамовски,³⁹ З. Запров, Гоце Коларовски⁴⁰ и од најзначајниот музички деец,

³³ Видете повеќе во: Анастасовска-Чадиковска, Снежана (2009). Запров Запро. Ристовски, Б. (Ред.). Македонска енциклопедија т.1. Скопје: МАНУ, 557.

³⁴ Повеќе за музичкиот композитор, свештеник и црковен пејач Д. Златанов-Градоборски видете во: Симо, Младеновски. (2009). Златанов-Градоборски Димитар. Ристовски, Б. (Ред.). Македонска енциклопедија т. 1. Скопје: МАНУ, 572.

³⁵ Повеќе за македонскиот композитор Властимир Николовски (1925, Прилеп – 2001, Скопје) видете во Каракаш, 1970: 77–82.

³⁶ Повеќе за животот и делото на Т. Скаловски (1909, Куманово –2004, Скопје) видете во: Диденко, 2023: 195–200.

³⁷ Повеќе за македонскиот композитор и музиколог Драгослав Ортаков (1928, Гевгелија –2007, Скопје) видете во: Каракаш, 1970: 83–85.

³⁸ Повеќе за македонскиот диригент, композитор и универзитетски професор на Факултетот за музичка уметност во Скопје –Драган Шуплевски (1933, Скопје – 2001, Скопје) видете во: Бојан, Ортаков. (2009). Шуплевски Драган. Ристовски, Б. (Ред.). Македонска енциклопедија т. 2. Скопје: МАНУ, 1670.

³⁹ Повеќе за македонскиот композитор Ристо Аврамовски (1943, с. Селци, Струшко – 2007, Скопје) видете во: Викторија, Коларовска-Гмирја. (2004). Ристо Аврамовски. Старделов, Г. (Ур.). Музиката на почвата на Македонија од Атанас Бадев до денес: прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, кн. 12. Скопје: МАНУ, 137–141.

⁴⁰ Повеќе за македонскиот композитор, диригент и музички педагог Гоце Коларовски (1959, Скопје –2006, Скопје) видете во: Викторија, Коларовска-Гмирја. (2004). Гоце Коларовски. Старделов, Г. (Ур.). Музиката на почвата на Македонија од Атанас Бадев до денес: прилози за истражувањето на

реформатор на источнохристијанското пеење и нотација – Јован Кукузел⁴¹ (Македонија) (Вечерна програма, 2003: 48). Под диригентската палка на З. Запров и женскиот хор „Рустико“ на 29 јули 2006 г. во црквата Св. Софија извел дела од Ј. Кукузел, З. Запров и Р. Аврамовски од Македонија, С. С. Мокрањац од Србија и Игор Куљериќ од Хрватска (Вечерна програма, 2006: 39).

Во наведениот период, женскиот хор „Св. Злата Мегленска“⁴², под раководство на Летка Димовска-Полизова, остварил повеќе настапи во духот на православната духовна музика во црквата Св. Софија. Репертоарот на нивните концерти реализирани на: 23 јули во 2005 (Вечерна програма, 2005: 27), 4 август во 2008 (Вечерна програма, 2008) и на 8 август 2010 г. (Вечерна програма, 2010: 63) бил составен од композициите на: Д. Шуплевски, Стојан Стојков,⁴³ Т. Скаловски, Р. Аврамовски и З. Запров од Македонија, А. Архангелски и Д. С. Бортњански, Петар И. Чајковски, Павел Г. Чесноков, Сергеј Рахмањинов, Михаил Иванов и Степан А. Дегтјарев од Русија, Д. Христов од Бугарија и Марко Тајчевик од Србија.

Со застапувањето на делата, кои ја репрезентираат културната заедница, каде што се одржува фестивалот, според мислењето на Драган Клаиќ, посетителите „добиваат можност да се запознаат, прифатат, разберат и почитуваат нови, непознати и неочекувани содржини, што е важен предуслов за воспоставување на дијалог (Klaić: 2000, 32), меѓу учесниците, но и меѓу присутните домашни и странски посетители. Впрочем,

историјата на културата на почвата на Македонија, кн. 12. Скопје: МАНУ, 167–171.

⁴¹ Повеќе за средновековниот црковен пејач и композитор видете повеќе во: Ортаков, 2003: 41–51; Голабовски, 1997: 87–97; Панов, 1993: 87–97.

⁴² Женскиот хор „Злата Мегленска“ е формиран во 1996 г. при Македонската православна црква на иницијатива на музичкиот педагог и диригент Летка Димовска-Полизова (2021). Концерт на хорот „Св. Злата Мегленска“ по повод jubileјот 25 години“. Независен. URL: <https://nezavisen.mk/koncert-na-horot-sv-zlata-meglenska-po-povod-jubilejot-25-godini/> (датум на пристапување: 30 март 2025).

⁴³ Повеќе за животот и делото на македонскиот композитор и музички педагог С. Стојков видете во: Стојков, 2024.

улогата на музичарите изведувачи е преку интерпретацијата на музичките дела да се обединат со публиката, да го привлечат нејзиното внимание и да успеат да го задржат во фокусот на нивната виртуозност и музикалност, до самиот крај. Тоа, впрочем, е и опишано во книгата на Кристофеср Смол, во која музичките настани се именувани како „музикинг“ (изведено од глаголот [to music] за да се разберат како место за: акција, активност, процес (Small, 1998: 4) преку кои се овозможува концептот на интеркултурен дијалог.

Во согласност со фестивалските програмски содржини на фестивалот, претставниците на другите словенски народи се појавиле и во улога на изведувачи на македонското музичко творештво. Овие програмски содржини се особено од интерес за домашната публика, бидејќи таа добива можности да слуша поинакви интерпретации од оние на кои е навикната. Со оглед на тоа што самите музичари изведувачи се репрезенти на друга етничка култура, тие поинаку го доживуваат македонското музичко творештво, а тоа придонесува да имаат поинаков пристап кон оформувањето на музичката приказна и на нејзината интерпретација. Тука, како што наведува Ј. С. Арнаутовиќ можеме да зборуваме за манифестација на интеркултурен дијалог на самата фестивалска програма (Арнаутовиќ, 2014: 112).

Во таа насока биле интерпретирани концертите на: „Сараевскиот гудачки квартет“, кој, на 17 јули во 2003 г., во состав на: Џевад Шабанагиќ, Гордана Блажиновиќ (виолини), Паша Андрончук и Саша Значонок (виолончело), од Босна и Херцеговија, во црквата Св. Софија, покрај интерпретација на делата од Рада Нуиќ од Босна и Херцеговина, Ѓевалхудин (Ѓело) Јусиќ и Томислав Ухлиќ од Хрватска, се претставиле и со изведба на делата од Д. Шуплевски од Македонија (Вечерна програма, 2003: 17). На 20 август истата година фестивалот со настапот на хорот „Колегиум Музикум“, од Србија и Црна Гора, под диригентската палка на Даринка Матиќ-Маровиќ, од Србија, бил свечено затворен. Во црквата Св. Софија биле изведени

музичките дела на Тома Прошев,⁴⁴ В. Николовски и Јана Андреевска од Македонија (Вечерна програма, 2003: 82).

Делата на композиторите претставници на разните словенски народи, меѓу кои и на македонскиот, биле застапени и во репертоарите на хоровите: „Православие“, кој, под раководство на Татјана Коцева-Христова, од Бугарија, на 10 август 2004 г. во црквата Св. Софија извел дела од: А. Архангелски и Јане Коцабашија⁴⁵ од Македонија, Игор Стравински, Д. Бортњански и Николај Кедров од Русија, Д. Христов од Бугарија (Вечерна програма, 2004: 62). Исто така и хорот „Глинка“ под диригентската палка на Владислав Чернушенко, од Русија на 3 август 2005 г. се претставил со изведба на делата од Д. Бортњански, С. Рахмањинов, Георги В. Свиридов и П. И. Чајковски од Русија, А. Архангелски и Т. Скаловски од Македонија (Вечерна програма, 2005: 56)

Претставниците на другите словенски народи се појавувале и во улога на солисти, кои, на своите инструменти, во придружба на пијано, камерен или симфониски оркестар, изведувале дела од македонското музичко творештво. Меѓу нив се вбројуваат: солистите Масимо Мерчели (флејта) и Евгенија Басалаева, од Украина, кои, во придружба на Камерниот оркестар на националното радио на Украина, под диригентската палка на Вјачеслав Блинов, од Украина, концертирале на 27 јули во 2002 г. во црквата Св. Софија. Пред пошироката јавност, покрај делата на: Ј. Хајдн, Ј. С. Бах, Франц Шуберт, Макс Вебер, Фриц Крајслер, Феликс Менделсон, се претставиле и со изведбата на музичките дела на Т. Прошев од Македонија (Вечерна програма, 2002: 32). Репертоарот на Марко Јосифовски (виолина), од Србија

⁴⁴ Повеќе за македонскиот композитор Т. Прошев (1931, Скопје –1996, Скопје) видете во: Жанина, Ралева. (2004). Тома Прошев (1931 –1996). Старделов, Г. (Ур.). Музиката на почвата на Македонија од Атанас Бадев до денес: прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, кн. 12. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 103–108.

⁴⁵ Јане Коцабашија (1942, Купа, Кукушко) –македонски композитор, истакнат научен деец, долгогодишен член на Сојузот на композиторите на Македонија и член на Дукљанската академија на науките и уметностите во Црна Гора (Димков, 2022).

и Црна Гора, исто така содржел дела од македонското творештво. Во пијано-придружба на Александар Сердар, од Србија и Црна Гора, покрај делата на: Л. В. Бетовен, Николо Паганини и Ј. Франк на подиумот во црквата Св. Софија, на 28 јули во 2003 г., изведувале и дела од композиторот Р. Аврамовски од Македонија (Вечерна програма, 2003: 39). На 21 јули во 2005 г. на подиумот во црквата Св. Софија солистот Немања Радуловиќ (виолина), од Србија и Црна Гора, во придружба на Камерниот оркестар „Св. Ѓорѓе“, од Белград, под раководство на диригентот Петар Јосифовски, Србија и Црна Гора, покрај делата на: Георг Ф. Хендел, Бела Барток и Феликс Менделсон, пред фестивалската публика интерпретирал и дела од композиторот С. Стојков од Македонија (Вечерна програма, 2005: 22). Истата година, на 16 август, од страна на солистот Сергеј Судзиловски (виолончело), од Русија, во пијано-придружба на Валери Стефановски, од Македонија, во црквата Св. Софија, покрај музичките дела на: Ј. С. Бах, Дмитриј Шостакович, Алфред Х. Шнитке, биле изведувани, исто така, дела од македонскиот композитор Р. Аврамовски (Вечерна програма, 2005: 75).

Заклучок

Анализата на вечерните фестивалски програми во првата половина на XXI век ни укажува дека со примената на разновидната програмска содржина, не само што се потврдува високото реноме на фестивалот изградено низ годините, туку уште повеќе се придонесува за натамошно продолжување на традицијата за презентација и за афирмација на различните културни традиции и вредности, коишто, со посредство на емоционалното доживување на музиката, обединето продолжуваат по патот за интензивна соработка и меѓусебно почитување на различните национални култури. Имено, музичката уметност ја има улогата да биде архитект на соживот и заедничка соработка меѓу народите и државите, а уметниците да бидат медијатори на разбирањето меѓу нив.

Извори:

- Батковски, Љубен. (1975). Програма „Охридско лето 1975“, Охрид – Југославија. Охрид: Дирекција на „Охридско лето“, без пагинација [Batkovski, Ljuben. (1975). Programa „Ohridsko leto 1975“, Ohrid – Jugoslavija [Program Ohrid Summer festival 1975, Ohrid –Yugoslavia]. Ohrid: Direkcija na „Ohridsko leto“, bez paginacija (In Macedonian).
- Вечерна програма на фестивалот „Охридско лето“ (2001). Охрид: „Охридско лето“, 8 –48 [Večerna programa na festivalot „Ohridsko leto“ (2001) [Evening program of the Ohrid Summer Festival. Ohrid: „Ohridsko leto“, 8 –48] (In Macedonian).
- Вечерна програма на фестивалот „Охридско лето“ (2002). Охрид: „Охридско лето“, 8 –57 [Večerna programa na festivalot „Ohridsko leto“ (2002) [Evening program of the Ohrid Summer Festival. Ohrid: „Ohridsko leto“, 8 –57] (In Macedonian).
- Вечерна програма на фестивалот „Охридско лето“ (2003). Охрид: „Охридско лето“, 6 –82 [Večerna programa na festivalot „Ohridsko leto“ (2003) [Evening program of the Ohrid Summer Festival. Ohrid: „Ohridsko leto“, 6 –82] (In Macedonian).
- Вечерна програма на фестивалот „Охридско лето“ (2004). Охрид: „Охридско лето“, 4–83 [Večerna programa na festivalot „Ohridsko leto“ (2004) [Evening program of the Ohrid Summer Festival. Ohrid: „Ohridsko leto“, 4 –83] (In Macedonian).
- Вечерна програма на фестивалот „Охридско лето“ (2005). Охрид: „Охридско лето“, 4–83 [Večerna programa na festivalot „Ohridsko leto“ (2005) [Evening program of the Ohrid Summer Festival. Ohrid: „Ohridsko leto“, 4 –83] (In Macedonian).
- Вечерна програма на фестивалот „Охридско лето“ (2006). Охрид: „Охридско лето“, 4–83 [Večerna programa na festivalot „Ohridsko leto“ (2006) [Evening program of the Ohrid Summer Festival. Ohrid: „Ohridsko leto“, 4 –83] (In Macedonian).
- Вечерна програма на фестивалот „Охридско лето“ (2008). Охрид: „Охридско лето“, без пагинација [Večerna programa na festivalot „Ohridsko leto“ (2008) [Evening program of the Ohrid Summer Festival. Ohrid: „Ohridsko leto“,bez paginacija] (In Macedonian).
- Вечерна програма на фестивалот „Охридско лето“ (2010). Охрид: „Охридско лето“, 6–84 [Večerna programa na festivalot „Ohridsko leto“ (2010) [Evening program of the Ohrid Summer Festival. Ohrid: „Ohridsko leto“, 6 –84] (In Macedonian).
- Димоска, Ангелина. (2004). Заврши 44 издание на фестивалот „Охридско лето“. Време, 16 [Dimoska, Angelina. (2004). Završi 44

- izdanie na festivalot „Ohridsko leto“ [The 44th edition of the „Ohrid Summer Festival“ has come to an end]. *Vreme*, 16 (In Macedonian).
- Жабева Папазова, Јулијана. (2008). Свежа интерпретација на фолклор: концерт на оркестарот „Синфониета“ – Софија, Охридско лето. *Дневник*, бр. 3728, 16 [Žabeva Papazova, Julijana. (2008). Sveža interpretacija na folklor: concert na orkestarot „Sinfonietta“ – Sofia, Ohridsko leto [Fresh Interpretation of Folklore: Concert of the „Sinfonietta“ Orchestra – Sofia, Ohrid Summer festival]. *Dnevnik*, No. 3728, 16] (In Macedonian).
- Иванова, Тина. (2005). Железен репертоар во музичко-сценската уметност: јубилејно 45 издание на „Охридско лето“. *Утрински весник*, 16 [Ivanova, Tina. (2005). Železen repertoar vo muzičko-scenskata umetnost: jubilejno 45 izdanie na „Ohridsko leto“ [Iron Repertoire in the Musical and Performing Arts: 45th Edition of „Ohrid Summer Festival“]. *Utrinski vesnik*, 16 (In Macedonian).
- Каракаш, Бранко. (1956). Опера „Лучија ди Ламермур“ од Гаetano Доницети. *Нова Македонија* бр. 3709, 4 [Karakaš, Branko. (1956). Opera „Lučija di Lamermur“ od Gaetano Doniceti [Opera „Lucia di Lammermoor“ from Gaetano Donizetti]. *Nova Makedonija*, No. 3709, 4. (In Macedonian).
- Лична аудиоархива на авторката: грамофонска плоча „Фестивал на забавни мелодии „Скопје 71“. Југославија: Продукција на РТВ Скопје и Продукција РТВ [Lična audioarhiva na avtorkata: gramofonska ploča „Festival na zabavni melodii „Skopje 71“ [Vinyl record „Festival of Entertainment Melodies „Skopje 71“] Yugoslavia: Produkcija na RTV Skopje I Produkcija RTB (In Macedonian).
- Митревска, Н. (1971). Пресудната храброст во Света Софија. *Нова Македонија*, бр. 8789, 8 [Mitrevska, N. (1971). Presudnata hrabrost vo Sveta Sofija [The Decisive Courage in the Church of St. Sophia]. *Nova Makedonija*, No. 8789, 8 (In Macedonian).
- Кортошев, Васил (1952). Гостување на членови на операта. *Нова Македонија*, бр. 2396, 4 [Kortošev, Vasil. (1952). Gostuvanje na členovi na operata [Guest Members of the Opera] *Nova Makedonija*, No. 2396, 4 (In Macedonian).
- Кортошев, Васил (1953). Концертниот живот во изминатата 52. *Нова Македонија*, бр. 2516, 11 [Kortošev, Vasil. (1952). Koncertniot život vo izminatata 52 [Concert Life in the Past 52] *Nova Makedonija*, No. 2516, 11 (In Macedonian).

- Чучков, Владо. (1961). Мошне корисна иницијатива. Нова Македонија, бр. 5318, 4 [Čučkov, Vlado. (1961). Mošne korisna inicijativa [A Very Useful Initiative]. Nova Makedonija, No. 5318, 4 [In Macedonian].
- III., A (1955). „Бал под маски“ на скопската сцена. Нова Македонија бр. 13, 10 [Š., A. (1955). „Bal pod maski“ na skopskata scena [„Ball in Disguise“ on the Skopje Stage]. Nova Makedonija, No. 13, 10 (In Macedonian).

References/Литература:

- Анастасова-Чадиковска, С., Р. Нолчева-Ангеловска. (2020). Фестивалска приказна: Охридско лето: 1961– 2020. Охрид: Фестивал „Охридско лето“ [Anastasova-Čadikovska, S.; P. Nolčeva-Angelovska. (2020). Fetivalska prikazna: Ohridsko leto 1961–2020 [A festival story: Ohrid Summer 1961–2020]. Ohrid: Festival „Ohridsko leto“ (In Macedonian).
- Анастасова-Чадиковска, С., Р. Нолчева-Ангеловска. (2010). Meta Sonorem: Зад звукот. Скопје: Музички издавачки центар [Anastasova-Čadikovska, S.; P. Nolčeva-Angelovska. (2010). Meta sonorem: Zad Zvukot [Meta sonorem: Behind the Sound]. Skopje: Muzički izdavački centar (In Macedonian).
- Анастасова-Чадиковска, Снежана. (2000). Охридско лето – Светски музички центар. Во: 40 години „Охридско лето“. Охрид: Фестивал „Охридско лето“, 29 –46 [Anastasova-Čadikovska, Snežana. (2000). Ohridsko leto –Sveti muzički centar. [Ohrid Summer Festival: World Music Center] In: 40 godini „Ohridsko leto“. Ohrid: „Festival Ohridsko leto“, 29 –46 (In Macedonian).
- Анастасова-Чадиковска, С., Т. Арсовски. (1990). Фестивал „Охридско лето“: 1961–1990. Охрид: Фестивал „Охридско лето“. [Anastasova-Čadikovska, S., Т. Arsovski. Festival „Ohridsko leto“: 1961–1990 [Ohrid Summer Festival: 1961– 1990]. Ohrid: Festival „Ohridsko leto“ (In Macedonian).
- Голобовски, Сотир. (1997). Свети Јован Кукузел. Во: Годишен зборник на Богословскиот факултет „Свети Климент Охридски“, 89 –106 [Golabovski, Sotir. (1997). Sveti Jovan Kukuzel [Saint John Koukouzeles]. In: Godišen zbornik na Bogolsovskiot fakultet „Sveti Kliment Ohridski“, 89 –106 (In Macedonian).
- Диденко, Наташа. (2023). Претставници стожери на современата музичка култура во Македонија –по повод 110 години од нивното раѓање (1909 – 2019). Ѓоргиев, Д. (Ред.). Во: Духовната и материјалната култура низ процеси и личности од Македонија (XVIII – XX век). Скопје: Македонска академија на науките и

- уметностите, 185 – 206 [Didenko, Nataša. (2023). Pretstavnici stožeri na sovremenata muzička kultura vo Makedonija –po povod 110 godini od nivnoto raѓanje (1909 – 2019) [Representatives of the Pillars of Contemporary Music Culture in Macedonia on the Occasion of the 110th Anniversary of their Birth (1909 – 2019). Ćorgiev, D. (Ed.). In: Duhovnata i materijalnata kultura niz procesi i ličnosti od Makedonija (XVIII –XX vek) [Spiritual and Material Culture Through Processes and Personalities from Macedonia (XVIII – XX Century)]. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 185 – 206 (In Macedonian).
- Коларовска-Ѓмирја, Викторија. (2004). Ристо Аврамовски. Старделов, Г. (Ур.). Во: Музиката на почвата на Македонија од Атанас Бадев до денес: прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, кн. 12. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 137 – 141 [Kolarovska-Gmirja, Viktorija. (2004). Risto Avramovski. Stardelov, G. (Ed.). In: Muzikata na počvata na Makedonija od Atanas Badev do denes: prilozi za iztražuvanjeto na istorijata na kulturata na počvata na Makedonija, kn. 12 [The Music of the Soil of Macedonia by Atanas badev to the Present: Contribution to the Study of the History of the Soil Culture of Macedonia, b. 12]. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 137 – 141] (In Macedonian).
- Коларовска-Ѓмирја, Викторија. (2004). Гоце Коларовски. Старделов, Г. (Ур.). Во: Музиката на почвата на Македонија од Атанас Бадев до денес: прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, кн. 12. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 167 – 171 [Kolarovska-Gmirja, Viktorija. (2004). Goce Kolarovski. Stardelov, G. (Ed.). In: Muzikata na počvata na Makedonija od Atanas Badev do denes: prilozi za iztražuvanjeto na istorijata na kulturata na počvata na Makedonija, kn. 12 [The Music of the Soil of Macedonia by Atanas badev to the Present: Contribution to the Study of the History of the Soil Culture of Macedonia, b. 12]. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 167 – 171 (In Macedonian).
- Кузман, П. и др. (2000). Фестивал: Охридско лето: 40 години. Охрид: Фестивал „Охридско лето“. Kuzman, P. et al. (2000). Festival: Ohridsko leto 40 godini [40 years: Ohrid Summer Festival]. Ohrid: Festival, Ohridsko leto“ (In Macedonian).

- Каракаш, Б. (1970). Музичките творци во Македонија. Скопје: [Karakas, B. (1970). Muzičkite tvorci vo Makedonija [Music Creators in Macedonia]. Skopje: Makedonska kniga (In Macedonian).
- Коловски, М. (2000). Томислав Зоографски: живот и творештво. Скопје: Музички издавачки центар – МИЦ [Kolovski, M. (2000). Tomislav Zografski: život i tvoreštvo [Tomislav Zografski: Life and Work]. Skopje: Muzički izdavački centar –MIC (In Macedonian).
- Насев, С. (2012). Избрани драми. Струмица: Тивериополска филмска алијанса Астерфест [Nasev, S. Izbrani drami [Selected Dramas]. Strumica: Tiveriopolska filmska alijansa (In Macedonian).
- Ортаков, Бојан. (2003). За музички убавото во епохата на Јован Кукузел. Музика: списание за музичка култура. Скопје: Сојуз на композитори на Македонија, 41–51 [Ortakov, B. (2003. Za muzički ubavoto vo epohata na Jovan Kukuzel [On the Musical Beauty in the Age of John Koukouzeles]. Muzika: spisanie za muzička kultura. Skopje: Sojuz na kompozitori na Makedonija 41–51 (In Macedonian).
- Панов, Бранко. (1993). Кон прашањето за личноста и дејноста на Јован Кукузел. Македонски фолклор, бр. 26, 87–97 [Panov, Branko. (1993). Kon prašanjeto za ličnosta i dejnosta na John Koukouzeles.[On the Question of the Personality and Activities of John Koukouzeles] Makedonski folklor, No. 26, 87–97 (In Macedonian).
- Петровски, Ј. (1975). Ана Липша-Тофовиќ: 25 години уметничка активност. Скопје: Македонска опера и балет [Petrovski, J. (1975). Ana Lipša-Tofovik: 25 godini umetnička aktivnost [Ana Lipša-Tofovik: 25 Years of Artistic Activity]. Skopje: Makedonska opera I balet (In Macedonian).
- Ралева, Жанина. (2004). Тома Прошев (1931–1996). Старделов, Г. (Ур.). Во: Музиката на почвата на Македонија од Атанас Бадев до денес: прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, кн. 12. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 103–108 [Raleva, Žanina. (2004). Toma Prošev (1931–1996). Stardelov, G. (Ed.). In: Muzikata na počvata na Makedonija od Atanas Badev do denes: prilozi za iztražuvanje to na istorijata na kulturata na počvata na Makedonija, kn. 12 [The Music of the Soil of Macedonia by Atanas badev to the Present: Contribution to the Study of the History of the Soil Culture of Macedonia, b. 12]. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 103 – 108 (In Macedonian).]
- Ристовски, Б. (ред.). (2009). Македонска енциклопедија т.1. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите [Ristovski, B. (Ed). (2009). Makedonska enciklopedija t.1 [Macedonian Encyclopedia T. 1].

- Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite (In Macedonian).
- Ристовски, Б. (ред.). (2009). Македонска енциклопедија т.2. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите [Ristovski, B. (Ed). (2009). Makedonska enciklopedija t.1 [Macedonian Encyclopedia t. 2]. Скопје: Makedonska akademija na naukite i umetnostite (In Macedonian).
- Старделов, Г. (1985). Фестивал „Охридско лето“ : 1961–1985. Охрид: Фестивал „Охридско лето“ [Stardelov, G. (1985). Festival „Ohridsko leto“: 1961–1985 [Ohrid Summer Festival: 1961–1985]. Ohrid: Festival „Ohridsko leto“] (In Macedonian).
- Слејанска, Стела. (2004). Димитрије Бужаровски. Старделов, Г. (Ур.). Во: Музиката на почвата на Македонија од Атанас Бадев до денес: прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, кн.12. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 147–151 [Slejanska, Stela. (2004). Dimitrije Bužarovski. Stardelov, G. (Ed.). In: Muzikata na počvata na Makedonija od Atanas Badev do denes: prilozhi za iztražuvanjeto na istorijata na kulturata na počvata na Makedonija, kn. 12 [The Music of the Soil of Macedonia by Atanas badev to the Present: Contribution to the Study of the History of the Soil Culture of Macedonia, b. 12]. Скопје: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 147–151 (In Macedonian).
- Стојков, С. (2024). Мојот творечки пат: монографија. Скопје: С. Стојков (Stojkov, S. (2024). Mojot tvorečki pat: monografija [My Creative Path: A monograph]. Скопје: S. Stojkov (In Macedonian).
- Тодорчевска, Ј. (2004). Сто македонски години: 1903-2003: енциклопедиски речник. Павловски, Ј. (ред.). Скопје: МИ-АН, 479 [Todorčevska, J. (2004). Sto makedonski godini: 1903-2003: enciklopediski rečnik [1903-2003: An Encyclopedia Dictionary]. Скопје: MI-AN, 479 (In Macedonian).
- Чанакевиќ, Маја. (2000). 40 година живот и работа на фестивалот „Охридско лето“. Во: 40 години „Охридско лето“. Охрид: Фестивал „Охридско лето“. 21–28 [Čanakević, Maja. (2000). 40 godini život i rabota na festivalot „Ohridsko leto“ [40 Years of Life and Work at the Ohrid Summer Festival] In: 40 godini „Ohridsko leto“ Ohrid: Festival „Ohridsko leto“, 21–28 (In Macedonian).
- Anastasovska-Čadikovska, S.. et al. (2010). 50 years Ohrid Summer. Festival Ohrid: Ohrid Summer Festival.
- Арнаутовић, С., Ј. (2014). Музички фестивали у Србији у првој деценији 21 века као места интеркултурних дијалога. Докторска дисертација.

- Београд: Факултет музичке уметности [Arnautović, S. J. (2004). Muzički festivali u Srbiji u prvoj deceniji 21 veka kao mesta interkulturnih dijaloga [Music Festivals in Serbia in the First Decade of the 21 Century as places of Intercultural Dialogue]. Doktorska disertacija. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti (In Serbian).
- Arts Festivals' Declaration on Intercultural Dialogue, Signing book. (2008). Brussels, Belgium: European Festivals Association.
- Council of Europe. (2008). White paper on Intercultural Dialogue „Living Together as Equals in Dignity “. Strasbourg: Council of Europe.
- Jelošić, Lucija (2021). Mjuzikl –razvoj žanra i tehnički aspekti pjevanja [The Musical –The Development of the Genre and the Technical Aspects of Singing] (Diplomski rad). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Muzička akademija (In Serbian).
- Kolovski, Marko (2010). 1991–2000 with new enthusiasm towards new creative heights. In: 50 years Ohrid Summer Festival. Ohrid:Ohrid Summer Festival, 164 –167.
- Kolovski, Marko. (2010). 2001–2009 with dignity towards the golden jubilee. In: 50 years Ohrid Summer. Ohrid: Ohrid Summer Festival, 223 –229.
- Klaić, Dragan. (2000). Challenges and Strategies. K. Hanse.
- Недељковић, И, Т., Њежић и др. (2009). Јовановић, Ж. (Ур). Позориште на Теразијама шездесет година 1949 –2009. Београд: Позориште Теразијама [Nedeljković, I. T. Nježić et al. (2009). Jovanović, Ž (Ed.). Pozorište na Terazijama šezdeset godina 1949 –2009 [Theatre at Terazije for Sixty Years 1949 –2009]. Beograd: Pozorište Terazijama (In Serbian).
- Small, Christofer. (1988). Musicking: The Meanings of Performing and Listening. Middletown: Wesleyan University Press.
- Vuljević, Ivo, Raković, Vidoje, Biščan, Mladen. (1984) 30 godina Muzičke omladine 1954 –1984 [30 Years of Young Musicians 1954 –1984]. Zagreb: Muzička omladina Zagreba i Hrvatske (In Serbian).

Интернет:

- Arts Festivals' Declaration on Intercultural Dialogue (2008). URL: <https://ifacca.org/news/2008/12/02/arts-festivals-declaration-intercultural-dialogue/> (accessed February 22, 2025).
- В. В. Ладислав Перлдик. Енциклопедија Српског народног позоришта [L.V. Ladislav Perldik [Ladislav Perldik]. Novi Sad: Encklopedija Srpskog narodnog pozorišta] URL: <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=8581> (accessed February 14, 2025) (In Serbian).

- Council of Europe (2003), Declaration on Intercultural dialogue and conflict prevention, Opatija, 22 oktober. URL: http://www.coe.int/t/e/com/files/ministerial_conferences/2003-culture/declaration.asp (accessed March 08, 2025).
- Димков, Тони. (2022). Потврдено академско портфолио на македонскиот композитор Јане Коџабашија. Слободен печат [Dimkov, Toni. (2022). Potvrdeno akademsko portfolio na makedonskiot kompozitor Jane Kodžabašija [Academic Portfolio of Macedonian composer Jane Kodžabašija]. Sloboden pečat. URL: <https://www.slobodenpecat.mk/potvrdeno-akademsko-portfolio-na-makedonskiot-kompozitor-jane-kodzhabashija/> (accessed March 27, 2025) (In Macedonian).
- (2021). Концерт на хорот „Св. Злата Мегленска“ по повод јубилејот 25 години“.
- Независен. (2021). Koncert na horot „Sv. Zlata Meglenska“ po povod 25 jubilejot 25 godini [Concert of the Choir of „St. Golden Meglen“ on the Occasion of the 25th Anniversary].Nezavisen]. URL: <https://nezavisen.mk/koncert-na-horot-sv-zlata-meglenska-po-povod-jubilejot-25-godini/> (accessed March 27, 2025) (In Macedonian).
- Festival Association: Ohrid Summer Festival. URL: <https://www.europeanfestivals.eu/members?q=Ohrid%20Summer> (accessed February 19, 2025)
- Kenrick, John. Musicals on stage: A capsule History. The cyber encyclopedia of musical theatre, film and television. URL: <https://www.musicals101.com/stagecap.htm> (accessed March 23, 2025).
- Musical Theatre. New world Encyclopedia. URL: https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Musical_Theater (accessed March 03, 2025).
- Royston, Peter. Kiss Me, Kate: The Love Connection (originally published in Center Stage Magazine, Winter, Spring 2002). URL: <https://www.portwashington.com/moveweb/Guidewrite/kissmekate.html> (accessed. March 20, 2025).